Young Researcher
Peer Reviewed | International Open Access Journal
ISSN: 2277-7911 | Impact Factor – 7.025| *Website: https://yra.ijaar.co.in/*
Volume-15, Issue-2 | April – May – June 2026

Original Article

प्राथमिक विद्यार्थ्यांच्या व्यक्तिमत्त्व विकासात सहशालेय उपक्रमांचे योगदान

श्री. रमेश रामचंद्र वायदंडे

जिल्हा परिषद शाळा, संतोषवाडी ता. मिरज जि. सांगली

Manuscript ID:
yrj-150201

ISSN: 2277-7911
Impact Factor – 7.025

Volume 15
Issue 2
Apr-May-June- 2026
Pp. 1-10

Submitted: 04 Apr. 2026
Revised: 25 Apr. 2026
Accepted: 30 Apr. 2026
Published: 01 May. 2026

Corresponding Author:
श्री. रमेश रामचंद्र वायदंडे

Quick Response Code:

Web. https://yra.ijaar.co.in/

DOI:
10.5281/zenodo.22089212

DOI Link:
https://doi.org/10.5281/zenodo.22089212

सारांश:

प्राथमिक शिक्षण हा विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण विकासाचा मूलभूत टप्पा मानला जातो. या वयात विद्यार्थ्यांच्या बौद्धिक क्षमतांबरोबरच शारीरिक, मानसिक, सामाजिक, भावनिक, नैतिक आणि सर्जनशील गुणांचा विकास वेगाने होत असतो. त्यामुळे केवळ पाठ्यपुस्तकाधारित शिक्षण विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण व्यक्तिमत्त्व विकासासाठी पुरेसे ठरत नाही. विद्यार्थ्यांना विविध प्रकारचे अनुभव, समूहामध्ये काम करण्याची संधी, नेतृत्व करण्याची क्षमता, आत्मविश्वास, शिस्त, संवादकौशल्य, सहकार्याची वृत्ती आणि सर्जनशीलता विकसित करण्यासाठी सहशालेय उपक्रम अत्यंत महत्त्वाची भूमिका बजावतात.

क्रीडा, वक्तृत्व, निबंधलेखन, चित्रकला, सांस्कृतिक कार्यक्रम, समूहगीत, नाट्य, कथाकथन, प्रश्नमंजुषा, विज्ञान प्रदर्शन, शैक्षणिक सहली, पर्यावरणविषयक उपक्रम, स्वच्छता अभियान, राष्ट्रीय सण, योग, समाजसेवा तसेच विविध स्पर्धांमधील सहभाग विद्यार्थ्यांच्या सुप्त गुणांना अभिव्यक्त होण्याची संधी उपलब्ध करून देतो. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 मध्येही अभ्यासक्रम आणि सहशालेय उपक्रम यांच्यात कठोर विभाजन न ठेवता कला, क्रीडा, हस्तकला आणि विविध अनुभवाधारित कृतींना शिक्षण प्रक्रियेचा अविभाज्य भाग मानण्यावर भर देण्यात आला आहे. राष्ट्रीय अभ्यासक्रम आराखडा 2023 मध्ये मुलांच्या शारीरिक, भावनिक, बौद्धिक आणि इतर परिमाणांच्या एकात्मिक विकासावर भर दिला आहे. प्रस्तुत संशोधन पेपरमध्ये प्राथमिक विद्यार्थ्यांच्या व्यक्तिमत्त्व विकासात विविध सहशालेय उपक्रमांचे योगदान स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे.

कीवर्ड्स : प्राथमिक विद्यार्थी, व्यक्तिमत्त्व विकास, सहशालेय उपक्रम, सर्वांगीण विकास, नेतृत्व, आत्मविश्वास, सर्जनशीलता, सामाजिक कौशल्य.

Creative Commons

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
***This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International License (CC BY-NC-SA 4.0),** which permits others to remix, adapt, and build upon the work non-commercially, provided that appropriate credit is given and that any new creations are licensed under identical terms.*

How to cite this article:
श्री. रमेश रामचंद्र वायदंडे (2026). प्राथमिक विद्यार्थ्यांच्या व्यक्तिमत्त्व विकासात सहशालेय उपक्रमांचे योगदान. Young Researcher, 15(1), 1–10. https://doi.org/10.5281/zenodo.22089212

OPEN ACCESS

Young Researcher
Peer Reviewed | International Open Access Journal
ISSN: 2277-7911 | Impact Factor – 7.025| Website: https://yra.ijaar.co.in/
Volume-15, Issue-2 | April – May – June 2026

प्रस्तावना:

शिक्षणाचा खरा उद्देश विद्यार्थ्यांना केवळ वाचन, लेखन आणि गणिताचे ज्ञान देणे एवढाच मर्यादित नसून त्यांच्यातील सुप्त क्षमता विकसित करून त्यांना सुसंस्कृत, आत्मविश्वासू, जबाबदार, संवेदनशील आणि सक्षम नागरिक बनविणे हा आहे. व्यक्तीच्या जीवनातील प्राथमिक शिक्षणाचा कालखंड हा अत्यंत संवेदनशील आणि प्रभावी असतो. या काळात निर्माण झालेल्या सवयी, मूल्ये, विचार करण्याची पद्धत, सामाजिक वर्तन, आत्मविश्वास आणि भावनिक प्रतिसाद विद्यार्थ्यांच्या पुढील जीवनावर दीर्घकालीन परिणाम घडवितात.

प्राथमिक शाळेतील विद्यार्थी स्वभावतः जिज्ञासू, उत्साही, क्रियाशील आणि अनुकरणप्रिय असतात. ते प्रत्यक्ष अनुभवातून अधिक प्रभावीपणे शिकतात. म्हणूनच वर्गातील औपचारिक अध्यापनाबरोबर खेळ, कला, संगीत, कथाकथन, अभिनय, वक्तृत्व, समूहकार्य, स्पर्धा, शैक्षणिक सहली आणि सामाजिक उपक्रम यांचा समावेश आवश्यक ठरतो. या कृतींना व्यापक अर्थाने सहशालेय उपक्रम असे म्हटले जाते.

पूर्वी शालेय अभ्यासक्रमापेक्षा स्वतंत्र असलेल्या उपक्रमांकडे 'अतिरिक्त' किंवा दुय्यम स्वरूपाच्या कृती म्हणून पाहिले जात होते. मात्र आधुनिक शिक्षणशास्त्रात सहशालेय उपक्रमांना शिक्षणाचा अविभाज्य भाग मानले जाते. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 मध्येही शैक्षणिक, सहशालेय व अतिरिक्त उपक्रम यांच्यात कठोर भेद असू नये आणि कला, क्रीडा, हस्तकला व विविध कौशल्यांना शिक्षणामध्ये समान महत्त्व मिळावे, असे स्पष्ट केले आहे. त्यामुळे प्राथमिक विद्यार्थ्यांच्या व्यक्तिमत्त्व विकासाच्या दृष्टीने सहशालेय उपक्रमांचे स्वरूप, त्यांची गरज आणि त्यांचे विविध परिणाम यांचा अभ्यास करणे आवश्यक आहे.

संशोधनाची गरज आणि महत्त्व:

आजच्या स्पर्धात्मक आणि तंत्रज्ञानप्रधान युगामध्ये विद्यार्थ्यांकडे केवळ शैक्षणिक गुणवत्ता असून पुरेसे ठरत नाही. आत्मविश्वास, संवादकौशल्य, निर्णयक्षमता, नेतृत्व, सहकार्य, समस्या निराकरण क्षमता, सर्जनशीलता, शिस्त, वेळेचे नियोजन आणि भावनिक स्थैर्य या गुणांचीही आवश्यकता आहे.

प्राथमिक स्तरावर विद्यार्थ्यांची मानसिकता लवचिक असते. योग्य वातावरण आणि अनुभव दिल्यास विविध सकारात्मक गुण सहज विकसित होऊ शकतात. उलट सतत पुस्तकाधारित आणि परीक्षाकेंद्रित वातावरणामुळे काही विद्यार्थी संकोची, निष्क्रिय किंवा कमी आत्मविश्वासाचे बनण्याची शक्यता असते. प्रत्येक विद्यार्थ्याची बुद्धिमत्ता, आवड आणि क्षमता वेगवेगळी असते. काही विद्यार्थी अभ्यासात चांगले असतात, तर काही क्रीडा, संगीत, चित्रकला, वक्तृत्व, नृत्य किंवा अभिनयामध्ये प्रवीण असतात.

सहशालेय उपक्रमांमुळे प्रत्येक विद्यार्थ्याला स्वतःची क्षमता शोधण्याची आणि ती इतरांसमोर व्यक्त करण्याची संधी मिळते. म्हणून विद्यार्थ्यांच्या व्यक्तिमत्त्व विकासात अशा उपक्रमांचे योगदान समजून घेणे शिक्षक, पालक आणि शाळा व्यवस्थापनासाठी उपयुक्त ठरते.

Young Researcher
Peer Reviewed | International Open Access Journal
ISSN: 2277-7911 | Impact Factor – 7.025| *Website:* https://yra.ijaar.co.in/
Volume-15, Issue-2 | April – May – June 2026

संशोधनाची उद्दिष्टे:

1. प्राथमिक स्तरावरील सहशालेय उपक्रमांचे स्वरूप आणि प्रकार समजून घेणे.
2. सहशालेय उपक्रमांचा विद्यार्थ्यांच्या व्यक्तिमत्त्व विकासावर होणारा प्रभाव अभ्यासणे.
3. विद्यार्थ्यांच्या आत्मविश्वास, नेतृत्व आणि संवादकौशल्य विकासामध्ये सहशालेय उपक्रमांची भूमिका स्पष्ट करणे.
4. सहशालेय उपक्रमांमुळे विद्यार्थ्यांमध्ये सामाजिक व भावनिक गुण कसे विकसित होतात याचा अभ्यास करणे.
5. प्राथमिक शाळांमध्ये सहशालेय उपक्रम प्रभावीपणे राबविण्यासाठी उपाय सुचविणे.

संशोधनाची गृहितके:

1. सहशालेय उपक्रम विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण व्यक्तिमत्त्व विकासासाठी उपयुक्त ठरतात.
2. सहशालेय उपक्रमांमध्ये नियमित सहभाग घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांचा आत्मविश्वास वाढतो.
3. समूहाधारित उपक्रमांमुळे विद्यार्थ्यांमध्ये नेतृत्व आणि सहकार्याची भावना विकसित होते.
4. कला, क्रीडा आणि सांस्कृतिक उपक्रमांमुळे विद्यार्थ्यांच्या सर्जनशीलतेला चालना मिळते.
5. विविध सहशालेय उपक्रम विद्यार्थ्यांच्या सामाजिक आणि भावनिक विकासावर सकारात्मक परिणाम घडवितात.

संशोधन पद्धती:

प्रस्तुत संशोधन हे **वर्णनात्मक आणि विश्लेषणात्मक स्वरूपाचे** आहे. अभ्यासासाठी प्रामुख्याने दुय्यम साधनांचा वापर करण्यात आला आहे. शिक्षणविषयक पुस्तके, संशोधन लेख, राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020, राष्ट्रीय अभ्यासक्रम आराखडा 2023, NCERT कडील शैक्षणिक साहित्य आणि संबंधित शैक्षणिक संदर्भांचा आधार घेण्यात आला आहे.

राष्ट्रीय अभ्यासक्रम आराखडा 2023 मुलांच्या विकासाकडे केवळ बौद्धिक दृष्टीने न पाहता शारीरिक, भावनिक, मानसिक आणि बौद्धिक घटक परस्परपूरक आहेत, अशा सर्वांगीण दृष्टिकोनातून पाहतो. त्यामुळे प्रस्तुत अध्ययनामध्ये व्यक्तिमत्त्व विकासाची संकल्पना व्यापक अर्थाने स्वीकारण्यात आली आहे.

सहशालेय उपक्रमांची संकल्पना:

वर्गातील नियमित विषयांच्या अध्यापनाला पूरक ठरणाऱ्या आणि विद्यार्थ्यांच्या विविध क्षमता, आवडी, कौशल्ये, सर्जनशीलता तसेच व्यक्तिमत्त्वातील गुण विकसित करणाऱ्या नियोजित कृतींना **सहशालेय उपक्रम** असे म्हणता येते. शालेय शिक्षणामध्ये केवळ पाठ्यपुस्तकातील ज्ञान आत्मसात करणे पुरेसे नसून विद्यार्थ्यांना प्रत्यक्ष अनुभव, कृती, सहभाग आणि अभिव्यक्तीच्या माध्यमातून शिकण्याची संधी मिळणेही तितकेच आवश्यक असते. या दृष्टीने सहशालेय उपक्रम हे शिक्षण प्रक्रियेचे महत्त्वपूर्ण अंग ठरतात.

सहशालेय उपक्रमांचा मुख्य उद्देश विद्यार्थ्यांच्या बौद्धिक विकासाबरोबरच त्यांच्या शारीरिक, मानसिक,

Young Researcher
Peer Reviewed | International Open Access Journal
ISSN: 2277-7911 | Impact Factor – 7.025| *Website:* https://yra.ijaar.co.in/
Volume-15, Issue-2 | April – May – June 2026

सामाजिक, भावनिक, नैतिक आणि सर्जनशील विकासाला चालना देणे हा आहे. क्रीडा, चित्रकला, हस्तकला, नृत्य, गायन, नाटक, वक्तृत्व, कथाकथन, निबंधलेखन, प्रश्नमंजुषा, शैक्षणिक सहली, विज्ञान प्रदर्शन, वृक्षारोपण, स्वच्छता अभियान, राष्ट्रीय सण आणि विविध सांस्कृतिक कार्यक्रम या सहशालेय उपक्रमांच्या प्रमुख स्वरूपात मोडतात. या उपक्रमांमुळे विद्यार्थ्यांना आपल्या सुप्त गुणांची जाणीव होते आणि त्यांना स्वतःला अभिव्यक्त करण्यासाठी योग्य व्यासपीठ मिळते.

सहशालेय उपक्रम केवळ मनोरंजनासाठी आयोजित केले जात नाहीत. त्यामध्ये नियोजन, शिस्त, जबाबदारी, सहकार्य, मूल्यसंस्कार, नेतृत्व आणि कौशल्य विकास यांचा समावेश असतो. उदाहरणार्थ, खेळामध्ये सहभागी झाल्यामुळे विद्यार्थ्यांमध्ये संघभावना, नियमपालन आणि विजय-पराभव स्वीकारण्याची वृत्ती विकसित होते. नाटक आणि वक्तृत्वातून संवादकौशल्य व आत्मविश्वास वाढतो, तर समूहकार्यामुळे सहकार्य आणि नेतृत्वगुण विकसित होतात. स्वच्छता, वृक्षारोपण आणि सामाजिक जनजागृतीच्या उपक्रमांमुळे सामाजिक जबाबदारी, पर्यावरणीय जाणीव आणि नागरिकत्वाची भावना निर्माण होते. म्हणून सहशालेय उपक्रम हे औपचारिक शिक्षणाला पूरक असले तरी ते विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण व्यक्तिमत्त्व विकासासाठी अत्यावश्यक आहेत. ते शिक्षणाला अधिक आनंददायी, अनुभवाधारित, कृतीप्रधान आणि जीवनोपयोगी बनवितात.

प्राथमिक स्तरावरील प्रमुख सहशालेय उपक्रम:

प्राथमिक विद्यार्थ्यांसाठी त्यांच्या वयाला आणि क्षमतेला अनुरूप विविध सहशालेय उपक्रम आयोजित करता येतात.

क्रीडा आणि शारीरिक उपक्रम : मैदानी खेळ, धावणे, लंगडी, खो-खो, कबड्डी, योग, कवायत, साधे मैदानी खेळ इत्यादी.

साहित्यिक उपक्रम : कथाकथन, कविता वाचन, वक्तृत्व, निबंधलेखन, हस्ताक्षर स्पर्धा, वाचन स्पर्धा आणि प्रश्नमंजुषा.

कला व सांस्कृतिक उपक्रम : चित्रकला, हस्तकला, रंगकाम, नृत्य, गायन, समूहगीत, नाटिका आणि वेशभूषा स्पर्धा.

शैक्षणिक उपक्रम : विज्ञान प्रदर्शन, गणितीय खेळ, शैक्षणिक प्रकल्प, शैक्षणिक सहली, वाचनालय उपक्रम आणि ज्ञानरचनावादी कृती.

सामाजिक उपक्रम : स्वच्छता अभियान, वृक्षारोपण, पाणी बचत, पर्यावरण संवर्धन, ग्रामभेट आणि जनजागृती.

राष्ट्रीय आणि मूल्यशिक्षणविषयक उपक्रम : स्वातंत्र्य दिन, प्रजासत्ताक दिन, संविधान दिन, शिक्षक दिन, बालदिन तसेच महापुरुषांच्या जयंती-पुण्यतिथी.

हे उपक्रम विद्यार्थ्यांना औपचारिक शिक्षणापलीकडे व्यापक जीवनानुभव प्राप्त करून देतात.

व्यक्तिमत्त्व विकासात सहशालेय उपक्रमांचे योगदान:

1. आत्मविश्वासाची निर्मिती:

लहान मुलांच्या व्यक्तिमत्त्व विकासात आत्मविश्वास अत्यंत महत्त्वाचा आहे. अनेक विद्यार्थी वर्गात उत्तर देताना किंवा इतरांसमोर बोलताना संकोच करतात. कथाकथन, कविता वाचन, वक्तृत्व, नृत्य किंवा नाटक अशा कार्यक्रमांमध्ये सहभाग घेतल्यामुळे त्यांना मंचावर उभे राहण्याची सवय लागते. शिक्षक आणि मित्रांकडून मिळणारे कौतुक विद्यार्थ्याला स्वतःच्या क्षमतेची जाणीव करून देते. एखादी स्पर्धा जिंकणे महत्त्वाचे असले तरी सहभागी होण्याची संधीही त्याच्या आत्मविश्वासासाठी महत्त्वाची असते. हळूहळू अपयशाची भीती कमी होते आणि नवीन आव्हाने स्वीकारण्याची वृत्ती निर्माण होते.

2. नेतृत्वगुणांचा विकास:

समूहखेळ, सांस्कृतिक कार्यक्रम, प्रकल्प किंवा वर्गस्तरीय उपक्रमांमध्ये काही विद्यार्थ्यांना गटप्रमुख किंवा कार्यक्रम प्रतिनिधी म्हणून जबाबदारी देता येते. त्यामुळे नियोजन करणे, इतरांचे मत ऐकणे, कामाची विभागणी करणे आणि योग्य निर्णय घेणे या गुणांचा विकास होतो. लहानपणी मिळालेल्या नेतृत्वाच्या संधी भविष्यात विद्यार्थ्याला सामाजिक आणि व्यावसायिक जीवनात उपयुक्त ठरतात. सहशालेय उपक्रमांमधून निर्माण होणारे नेतृत्व हे वर्चस्वावर आधारित नसून सहकार्यातून कार्य पूर्ण करण्यावर आधारित असते.

3. संवादकौशल्याचा विकास:

विद्यार्थ्याला स्वतःचे विचार स्पष्टपणे मांडता येणे व्यक्तिमत्त्वाचा महत्त्वाचा भाग आहे. वक्तृत्व, कथाकथन, अभिनय, समूहचर्चा आणि प्रश्नमंजुषा यांमुळे भाषिक क्षमता वाढते. विद्यार्थी शब्दांची योग्य निवड, उच्चार, देहबोली आणि श्रोत्यांशी संवाद साधण्याचे कौशल्य शिकतो. त्यामुळे त्याच्या दैनंदिन संवादामध्येही आत्मविश्वास वाढतो.

4. सर्जनशीलतेला प्रोत्साहन

प्रत्येक मुलामध्ये काही ना काही सर्जनशील क्षमता असते. चित्रकला, हस्तकला, नाट्य, संगीत, कविता, प्रकल्प आणि विज्ञान प्रयोग यांमुळे विद्यार्थ्याला स्वतंत्रपणे विचार करण्याची संधी मिळते. विद्यार्थी एखादी समस्या वेगळ्या पद्धतीने सोडविण्याचा प्रयत्न करतो, नवीन कल्पना मांडतो आणि स्वतःच्या कल्पनांना प्रत्यक्ष स्वरूप देतो. राष्ट्रीय अभ्यासक्रम आराखडा 2023 निरीक्षण, प्रयोगशीलता, कल्पनाशक्ती, विश्लेषणात्मक क्षमता आणि सर्जनशील विचार यांना बौद्धिक विकासाचे महत्त्वाचे घटक मानतो.

5. शारीरिक विकास:

मैदानी खेळ आणि व्यायामामुळे विद्यार्थ्यांचा शारीरिक विकास होतो. शारीरिक तंदुरुस्तीचा मानसिक स्वास्थ्याशीही निकट संबंध आहे. खेळामुळे शरीरातील ऊर्जा सकारात्मक पद्धतीने वापरली जाते. धावणे, उडी मारणे, खो-खो, कबड्डी, योग किंवा पारंपरिक खेळ यांमुळे समन्वय, सहनशक्ती आणि चपळता विकसित होते. NCF 2023 मध्येही व्यायाम, पारंपरिक खेळ, योग

आणि आरोग्यदायी सवयींच्या माध्यमातून शारीरिक विकासाला महत्त्व देण्यात आले आहे.

6. सामाजिक विकास:

शाळा ही मुलाच्या समाजीकरणाची महत्त्वाची संस्था आहे. समूहाधारित सहशालेय उपक्रमांमुळे विद्यार्थ्यांना इतर मुलांसोबत काम करण्याची संधी मिळते. खेळामध्ये संघातील प्रत्येक सदस्याचे योगदान महत्त्वाचे असते. नाटक किंवा सांस्कृतिक कार्यक्रमामध्ये एकमेकांना सहकार्य करावे लागते. यामधून मैत्री, सहकार्य, परस्पर आदर, नियमपालन आणि समायोजनाचे गुण विकसित होतात. विविध सामाजिक पार्श्वभूमीतील विद्यार्थ्यांमध्ये समानतेची भावना वाढण्यासही मदत होते.

7. भावनिक विकास:

प्राथमिक वयातील विद्यार्थ्यांच्या भावना तीव्र असतात. विजय मिळाल्यास आनंद आणि पराभव झाल्यास दुःख होणे स्वाभाविक आहे. क्रीडा आणि स्पर्धांमधून विद्यार्थी विजय-पराभव स्वीकारायला शिकतो. त्यामुळे निराशा हाताळण्याची आणि पुन्हा प्रयत्न करण्याची वृत्ती वाढते. नाटक, कला आणि संगीताच्या माध्यमातून भावना व्यक्त करण्याची संधी मिळते. यामुळे भावनिक संतुलन वाढण्यास मदत होते.

8. शिस्त आणि वेळेचे नियोजन:

कोणत्याही कार्यक्रमासाठी सराव, वेळेवर उपस्थिती, नियमपालन आणि जबाबदारी आवश्यक असते. नियमित सरावामधून विद्यार्थ्याला सातत्य आणि मेहनतीचे महत्त्व समजते. खेळातील नियम पाळणे, कार्यक्रमाची वेळ सांभाळणे किंवा दिलेले काम निश्चित मुदतीत पूर्ण करणे यामुळे स्वयंशिस्त निर्माण होते. हीच सवय पुढे शैक्षणिक कार्यामध्येही उपयोगी ठरते.

9. नैतिक मूल्यांचा विकास:

सहशालेय उपक्रम हे मूल्यशिक्षणाचे प्रभावी माध्यम आहेत. समूहखेळातून प्रामाणिकपणा आणि नियमांचे पालन, समाजसेवा उपक्रमातून करुणा व संवेदनशीलता, राष्ट्रीय कार्यक्रमांतून देशप्रेम आणि पर्यावरणीय उपक्रमांतून निसर्गाबद्दलची जबाबदारी विकसित होते. नैतिक मूल्ये केवळ पुस्तकातून शिकवण्याऐवजी प्रत्यक्ष अनुभवातून आत्मसात झाली तर ती विद्यार्थ्यांच्या वर्तनाचा भाग बनण्याची शक्यता अधिक असते.

10. निर्णयक्षमता आणि समस्या निराकरण:

खेळ, विज्ञान प्रकल्प, प्रश्नमंजुषा, समूहकार्य किंवा नाट्यप्रयोग करताना अनेक छोट्या समस्या निर्माण होतात. विद्यार्थ्याला स्वतः विचार करून पर्याय निवडावा लागतो. समस्येकडे सकारात्मक दृष्टिकोनातून पाहणे, सहकाऱ्यांची मदत घेणे आणि उपलब्ध साधनांचा योग्य वापर करणे यातून निर्णयक्षमता विकसित होते. भविष्यातील जीवनकौशल्य विकासाच्या दृष्टीने ही क्षमता अत्यंत महत्त्वपूर्ण आहे.

सहशालेय उपक्रम आणि शैक्षणिक गुणवत्ता:

काही वेळा पालक किंवा शिक्षकांमध्ये सहशालेय उपक्रमांमुळे विद्यार्थ्यांचा अभ्यासाचा वेळ कमी होतो अशी धारणा दिसून येते. प्रत्यक्षात नियोजनपूर्वक आयोजित केलेले उपक्रम विद्यार्थ्यांच्या शिकण्याची प्रेरणा वाढवू शकतात. विज्ञान प्रयोग,

शैक्षणिक सहली, गणिती खेळ, प्रश्नमंजुषा आणि प्रकल्पांच्या माध्यमातून वर्गात शिकलेले ज्ञान प्रत्यक्ष अनुभवाशी जोडले जाते. खेळ व कला यामुळे मानसिक ताण कमी होतो आणि विद्यार्थी अधिक उत्साहाने अध्ययनाकडे वळू शकतो. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 मधील सर्वांगीण शिक्षणाचा दृष्टिकोनही शारीरिक व मानसिक स्वास्थ्य आणि बौद्धिक क्षमतांचा समन्वित विकास करण्यावर भर देतो.

शिक्षकांची भूमिका:

सहशालेय उपक्रम प्रभावीपणे राबवून विद्यार्थ्यांच्या व्यक्तिमत्त्व विकासाला योग्य दिशा देण्यासाठी शिक्षकांची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची असते. शिक्षक हा केवळ विषयज्ञान देणारा व्यक्ती नसून विद्यार्थ्यांचा मार्गदर्शक, प्रेरक, निरीक्षक आणि व्यक्तिमत्त्व घडविणारा घटक असतो. प्रत्येक विद्यार्थ्याची आवड, क्षमता, स्वभाव, आत्मविश्वासाची पातळी आणि अभिव्यक्तीची पद्धत वेगवेगळी असते. त्यामुळे शिक्षकाने विद्यार्थ्यांचे बारकाईने निरीक्षण करून त्यांच्या सुप्त गुणांना ओळखणे आणि त्यानुसार योग्य सहशालेय उपक्रमांची संधी उपलब्ध करून देणे आवश्यक आहे.

शाळेतील विविध कार्यक्रमांमध्ये केवळ अभ्यासात हुशार, बोलके किंवा आधीपासून प्रवीण असलेल्या विद्यार्थ्यांनाच संधी देणे योग्य नाही. संकोची, शैक्षणिकदृष्ट्या मागे असलेले, कमी आत्मविश्वास असलेले तसेच विशेष शैक्षणिक गरजा असलेले विद्यार्थी यांनाही समान संधी मिळाली पाहिजे. अशा विद्यार्थ्यांना सुरुवातीला लहान जबाबदाऱ्या देऊन, समूहामध्ये सहभागी करून आणि सकारात्मक प्रोत्साहन देऊन त्यांचा आत्मविश्वास वाढविता येतो. शिक्षकाने प्रत्येक विद्यार्थ्यामध्ये काही ना काही विशेष क्षमता आहे, या विश्वासातून कार्य करणे आवश्यक आहे.

सहशालेय उपक्रमांमध्ये शिक्षकाने स्पर्धेपेक्षा सहभाग, सहकार्य, अनुभव आणि शिकण्याच्या प्रक्रियेला अधिक महत्त्व द्यावे. विद्यार्थ्यांनी एखाद्या स्पर्धेत विजय मिळविला नाही तरी त्यांच्या प्रयत्नांचे कौतुक करणे, चुका सुधारण्यासाठी मार्गदर्शन करणे आणि पुन्हा प्रयत्न करण्याची प्रेरणा देणे आवश्यक आहे. यामुळे विद्यार्थ्यांमध्ये अपयश स्वीकारण्याची क्षमता, चिकाटी आणि सकारात्मक दृष्टिकोन विकसित होतो.

तसेच शिक्षकाने कार्यक्रमांचे नियोजन, वेळेचे व्यवस्थापन, सुरक्षितता, शिस्त आणि सर्वसमावेशक सहभाग यांची काळजी घ्यावी. पालकांशी संवाद साधून विद्यार्थ्यांच्या आवडी व प्रगतीची माहिती शेअर करावी. अशा प्रकारे संवेदनशील, प्रोत्साहनात्मक आणि समताधिष्ठित शिक्षकाची भूमिका विद्यार्थ्यांच्या आत्मविश्वास, नेतृत्व, संवादकौशल्य, सामाजिकता आणि सर्वांगीण व्यक्तिमत्त्व विकासासाठी अत्यंत प्रभावी ठरते.

पालकांची भूमिका:

पालकांनी विद्यार्थ्यांच्या सहशालेय सहभागाकडे वेळेचा अपव्यय म्हणून पाहू नये. मुलांच्या आवडी ओळखून त्यांना योग्य मार्गदर्शन आणि प्रोत्साहन देणे आवश्यक आहे. मुलाला प्रत्येक स्पर्धेत प्रथम क्रमांक मिळालाच पाहिजे असा दबाव न ठेवता सहभागातून आनंद घेण्यास शिकवले पाहिजे. मुलाच्या छोट्या

यशाचेही कौतुक केल्यास त्याचा आत्मविश्वास वाढतो. पालक आणि शिक्षक यांच्यातील संवादामुळे विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण प्रगतीचे अधिक अचूक मूल्यमापन करता येते.

प्रमुख निष्कर्ष:

प्रस्तुत अध्ययनाच्या आधारे खालील निष्कर्ष मांडता येतात :

1. सहशालेय उपक्रम प्राथमिक विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण व्यक्तिमत्त्व विकासासाठी आवश्यक आहेत.
2. वक्तृत्व, कथाकथन आणि सांस्कृतिक कार्यक्रम विद्यार्थ्यांचा आत्मविश्वास वाढवितात.
3. क्रीडा आणि समूहाधारित कार्यक्रमांमधून नेतृत्व व संघभावना विकसित होते.
4. चित्रकला, संगीत, हस्तकला आणि नाटक सर्जनशीलतेला चालना देतात.
5. मैदानी खेळ आणि योग विद्यार्थ्यांच्या शारीरिक व मानसिक स्वास्थ्यासाठी उपयुक्त ठरतात.
6. सामाजिक उपक्रम विद्यार्थ्यांमध्ये जबाबदारी आणि सामाजिक संवेदनशीलता निर्माण करतात.
7. सहशालेय कार्यक्रम विद्यार्थ्यांना शिस्त, वेळेचे नियोजन आणि नियमपालन शिकवतात.
8. विविध कार्यक्रमांमुळे संवादकौशल्य आणि भाषिक क्षमता वाढते.
9. विजय-पराभवाच्या अनुभवांमुळे भावनिक परिपक्वता निर्माण होते.
10. शिक्षक आणि पालकांचे सकारात्मक प्रोत्साहन सहशालेय उपक्रमांची परिणामकारकता वाढवते.

शिफारसी:

प्राथमिक शाळांमध्ये विद्यार्थ्यांच्या व्यक्तिमत्त्व विकासासाठी पुढील उपाय प्रभावी ठरू शकतात :

1. प्रत्येक शाळेने वार्षिक सहशालेय उपक्रमांचे स्वतंत्र नियोजन करावे.
2. प्रत्येक विद्यार्थ्याला किमान काही उपक्रमांमध्ये सहभागी होण्याची संधी द्यावी.
3. केवळ स्पर्धात्मक कार्यक्रमांपेक्षा सहभागाधारित कार्यक्रमांना प्राधान्य द्यावे.
4. पारंपरिक खेळ, स्थानिक कला आणि लोकसंस्कृतीचा समावेश करावा.
5. आठवड्यातील निश्चित वेळ कला, क्रीडा, वाचन आणि सर्जनशील उपक्रमांसाठी राखून ठेवावा.
6. विद्यार्थ्यांची प्रगती केवळ गुणांच्या आधारे न मोजता त्यांच्या सामाजिक, भावनिक व सर्जनशील प्रगतीचाही विचार करावा.
7. पालकांना सहशालेय उपक्रमांच्या महत्त्वाविषयी मार्गदर्शन करावे.
8. ग्रामीण शाळांमधील उपलब्ध स्थानिक साधनांचा प्रभावी उपयोग करावा.
9. सर्वसमावेशक शिक्षणाच्या तत्त्वानुसार विशेष गरजा असलेल्या विद्यार्थ्यांनाही समान संधी उपलब्ध करून द्यावी.

10. सहशालेय उपक्रमांना अभ्यासक्रमाचा दुय्यम भाग न मानता शिक्षण प्रक्रियेचा अविभाज्य घटक मानावा.

उपसंहार:

विद्यार्थ्यांचे व्यक्तिमत्त्व म्हणजे केवळ त्यांची बाह्यरचना किंवा शैक्षणिक गुणवत्ता नसून विचारशक्ती, आत्मविश्वास, भावनिक संतुलन, संवादक्षमता, सामाजिकता, नैतिक मूल्ये, नेतृत्व, सर्जनशीलता आणि जबाबदार वर्तन यांचे एकत्रित स्वरूप होय. या सर्व घटकांच्या विकासासाठी बालपणातील अनुभव अत्यंत प्रभावशाली असतात.

प्राथमिक शाळेतील सहशालेय उपक्रम विद्यार्थ्यांना स्वतःला शोधण्याची, अभिव्यक्त करण्याची आणि विविध परिस्थितींमधून शिकण्याची संधी देतात. वर्गात शांत असणारा विद्यार्थी नाटकामध्ये उत्कृष्ट भूमिका साकारू शकतो, अभ्यासात सरासरी असलेला विद्यार्थी खेळामध्ये नेतृत्व करू शकतो, तर संकोची विद्यार्थी कथाकथन किंवा समूहगीताच्या माध्यमातून आत्मविश्वास मिळवू शकतो. अशा अनुभवांमधून प्रत्येक बालकाच्या वेगळेपणाचा सन्मान होतो.

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 आणि राष्ट्रीय अभ्यासक्रम आराखडा 2023 यांनीही शिक्षणामध्ये सर्वांगीण विकास, अनुभवाधारित शिक्षण, कला, क्रीडा आणि विविध क्षमतांच्या विकासाला महत्त्व दिले आहे. त्यामुळे प्राथमिक शिक्षणात सहशालेय उपक्रमांना केवळ पूरक किंवा मनोरंजनात्मक स्वरूपाचे न मानता विद्यार्थ्यांच्या व्यक्तिमत्त्व घडणीचे प्रभावी साधन म्हणून स्वीकारणे आवश्यक आहे.

शाळा, शिक्षक आणि पालक यांनी परस्पर सहकार्याने विद्यार्थ्यांना विविध अनुभव आणि संधी उपलब्ध करून दिल्यास आत्मविश्वासू, सर्जनशील, शिस्तप्रिय, संवेदनशील, सहकार्यशील आणि सामाजिकदृष्ट्या जबाबदार अशी भावी पिढी घडविता येईल. त्यामुळे "शिक्षणासोबत अनुभव, सहभाग आणि अभिव्यक्ती" हा प्राथमिक शिक्षणातील व्यक्तिमत्त्व विकासाचा केंद्रबिंदू असायला हवा.

संदर्भसूची:

1. भारत सरकार, शिक्षण मंत्रालय. (2020). राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020. नवी दिल्ली : भारत सरकार.
2. भारत सरकार, शिक्षण मंत्रालय. (2023). शालेय शिक्षणासाठी राष्ट्रीय अभ्यासक्रम आराखडा 2023. नवी दिल्ली : शिक्षण मंत्रालय.
3. राष्ट्रीय शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद. (2023). शालेय शिक्षणासाठी राष्ट्रीय अभ्यासक्रम आराखडा. नवी दिल्ली : एनसीईआरटी.
4. राष्ट्रीय शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद. (2022). पायाभूत स्तरासाठी राष्ट्रीय अभ्यासक्रम आराखडा. नवी दिल्ली : एनसीईआरटी.
5. अग्रवाल, जे. सी. शिक्षणाची तत्त्वे आणि सिद्धांत. नवी दिल्ली : विकास पब्लिशिंग हाऊस.
6. मंगल, एस. के. प्रगत शैक्षणिक मानसशास्त्र. नवी दिल्ली : पीएचआय लर्निंग.

Young Researcher
Peer Reviewed | International Open Access Journal
ISSN: 2277-7911 | Impact Factor – 7.025| *Website:* https://yra.ijaar.co.in/
Volume-15, Issue-2 | April – May – June 2026

7. भाटिया, एच. आर. शैक्षणिक मानसशास्त्र. नवी दिल्ली : मॅकमिलन प्रकाशन.
8. राष्ट्रीय शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद. बालकांचा सर्वांगीण विकास आणि अनुभवाधारित शिक्षण. नवी दिल्ली : एनसीईआरटी.
9. महाराष्ट्र शासन, शालेय शिक्षण व क्रीडा विभाग. प्राथमिक शिक्षणातील गुणवत्ता विकास व सहशालेय उपक्रमविषयक मार्गदर्शक सूचना. मुंबई : महाराष्ट्र शासन.
10. महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती व अभ्यासक्रम संशोधन मंडळ. प्राथमिक शिक्षणातील कृतीयुक्त व आनंददायी शिक्षण. पुणे : बालभारती.
11. शिक्षण मंत्रालय, भारत सरकार. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 अंतर्गत सर्वांगीण व अनुभवाधारित शिक्षण. नवी दिल्ली : भारत सरकार.
12. राष्ट्रीय शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद. कला, क्रीडा, मूल्यशिक्षण आणि जीवनकौशल्य शिक्षणविषयक शैक्षणिक साहित्य. नवी दिल्ली : एनसीईआरटी.